OKUL DIŞI TARİH ÖĞRETİMİ

KURAM VE UYGULAMA

Editörler
Ahmet Şimşek
Selahattin Kaymakcı

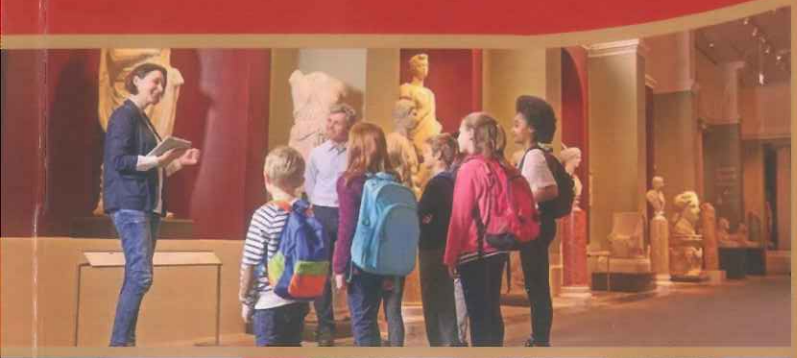

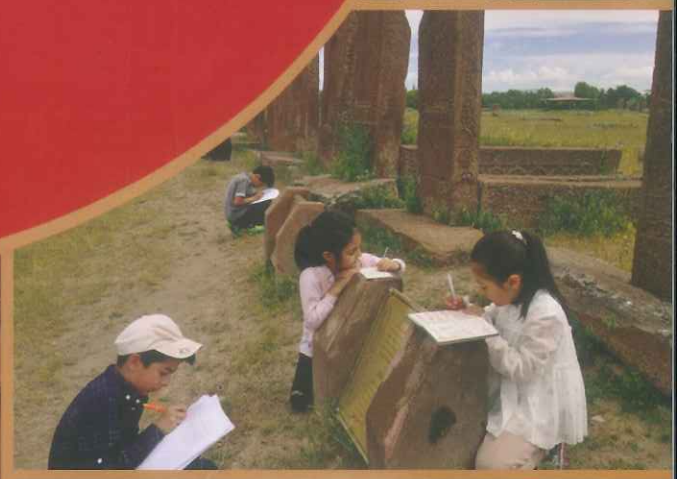

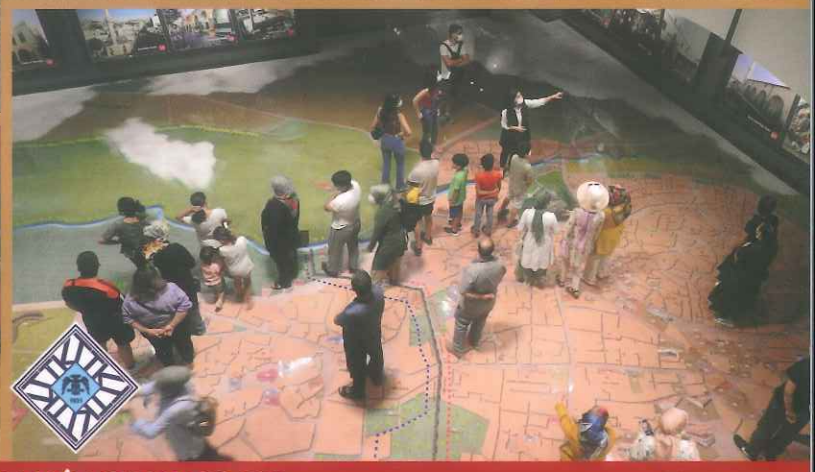

TÜRK TARİH KURUMU

OKUL DIŞI TARİH ÖĞRETİMİ

KURAM VE UYGULAMA

Editörler
Ahmet Şimşek - Selahattin Kaymakcı

TÜRK TARİH KURUMU
ANKARA ♦ 2025

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI II. DİZİ - SAYI: 11
Sertifika No: 43191

Okul Dışı Tarih Öğretimi: Kuram ve Uygulama
Out-of-School History Education: Theory and Practice

Editörler
Ahmet Şimşek ♦ Selahattin Kaymakcı

İnceleyiciler
Hüseyin Köksal ♦ Cemil Öztürk

Metin Denetimi
Mehmet Ali Özkan

1. Baskı Ankara 2025 (2000 adet)
ISBN 978-975-17-6262-7

Sayfa Tasarımı
Ayşegül Yenidoğan

Kapak Tasarımı
Emine Çakır

Türk Tarih Kurumu
Sıhhiye Yerleşkesi
Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No. 1 06230 Altındağ/ANKARA
Bilkent Yerleşkesi
Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No. 5 06800 Çankaya/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98
ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı
Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sitesi 1341. Caddesi No: 62 Yenimahalle/ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 ♦ Fax: +90 312 395 84 20 ♦ Sertifika No: 49891

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

İKİNCİ BÖLÜM

OKUL DIŞI TARİH ÖĞRETİMİNİN TARİHSEL KÖKENLERİ

Bahri Ata*

Giriş

Geçmişte daha çok öğretmenler için yazılmış olan telif ya da çeviri pedagoji eserlerinde ve ilkokul/ortaokul öğretim programlarında okul dışı meselesi; "gezinti", "tenezzüh", "ziyaret ya da ilmî ziyaret", "gezinti dersleri", "mektep gezintisi", "açık hava dersleri", "tetkik gezisi", "ders gezisi ya da gezintisi", "yakın yurt incelemeleri", "mahallî ya da yerel tarih", "çevre incelemeleri" "saha gezisi", "okul gezisi ya da gezintisi", "çevrede tarihsel incelemeler", "gözlem gezisi yöntemi" gibi adlandırmalarla ele alınmıştır. Son yirmi yılda tarih pedagojisi, lise öğrenimini de kapsayan bir hâle gelmiş ve yukarıdaki adlandırmalar, "okul dışı tarih öğretimi" gibi yepyeni bir kavramın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Okul tarihindeki bu değişimde profesyonel tarihçilerin, kaynak bakımından yazılı doküman ağırlıklı çalışma sınırlılığını aşarak tıpkı antropologlara, arkeologlara ve sanat tarihçilerine benzer bir şekilde somut (nesne, buluntu, tarihsel bina ve sit alanları gibi) ve görsel kaynaklarla çalışma hususunda kendilerini rahat hissetmeye başlamalarının da bir yansıması vardır. Elbette bu tavır hem temel eğitimde hem de tarih derslerinde yankısını bulmuştur.

Safran ile Ata okul dışı tarih öğretimini; "Tarih derslerinin okul dışındaki tarihsel yapılar, antik kentler, müzeler gibi eğitim araçlarıyla desteklendiği bir öğretim" diye tanımlamışlardı. Buna göre söz konusu öğretimin o günün şartlarında iki temel unsuru içerdiğini ileri sürdüler. Bunlar; tarihsel çevre ile sözlü tarihtir. Burada Safran ve Ata'nın tarihsel çevreyle ilgili Anderson'ın ve Moore'un "Etrafımızı kuşatan geçmişe ait bütün unsurlar" tanımını esas aldıkları söylenebilir.[5] Sözlü tarihe ilişkin ise Somersan'ın "Yaşayan kişilerin kendi geçmişleriyle ilgili belleklerinin, toplumsal olayların, tanıdıkları kişilere dair anlatımlarının ve genel itibariyle anılarının görüşme yoluyla kayda geçirilmesi" tanımını temel aldıkları görülebilir[6].

Safran ile Ata'nın çalışmasından 21 yıl sonra, Türkmen, Gaziantep ilinde ortaöğretim kurumlarında görev yapan 15 tarih öğretmeninin okul tarih öğretimi anlayışlarını ortaya çıkarmaya yönelik bir yüksek lisans tezi yaptı. Bu çalışmaya göre 15 tarih öğretmeninin 13'ü okul dışı tarih öğretimini okul sınırları dışında yer alan müzeler, antik kentler, tarihsel yerler, ören yerleri vb. mekânlarda gerçekleşen öğretim diye tanımlarken, 2 katılımcı ise okul dışı tarih öğretimini kaynak kişiyle görüşmek, birinci elden kaynaklarla karşı karşıya gelerek yaşayan tarihin atmosferini solumak şeklinde anlattıkları görüldü[7]. Bu araştırma, tarih öğretmenlerinin anlayışlarının genel itibariyle Safran ile Ata'nın okul dışı tarih öğretimi kavramına getirdiği tanıma paralel bir özellikte olduğunu göstermektedir.

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD, bahriata@gazi.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-2214-0560

5 Carol Anderson - Ann Moore, "Making history happen outside the classroom", *Teaching History*, ed. H. Bourdillon, Routledge, London 1994, s. 196.

6 Mustafa Safran - Bahri Ata, "Okul Dışı Tarih Öğretimi", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 18/S. 1, 1998, s. 87.

7 Sıdıka Fulya Türkmen, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 30.

Son yıllarda eğitim alanında yaşanan gelişmeler, okul dışı tanımın içeriğini daha da genişletti. Priest'in tanıma getirdiği ve Safran ile Ata'nın tanımında doğrudan belirtilmeyen "yaparak ve yaşayarak öğrenmeye dayalı deneyimsel bir süreç" ifadesi bu noktada ayrıca anlamlıdır[8]. Rahmetli gazeteci ve tarihçi Orhan Koloğlu bir yazısında, Padişahın Portresi/Tesavir-i Âl-i Osman Sergisi anı defterinde okuduğu ve Sultan II. Abdülhamit Konferansından sonra kendisine yöneltilen sorulardan hareketle vatandaşlara okullarda öğretilen tarihin yetmediğine, dolayısıyla "*okul dışı çevrelerin*" işlevinin daha çok önem taşıdığına işaret etmiştir. Mesela Koloğlu'na göre "Sergiyi gezenlerin hiçbiri, sultanların neden çoğunlukla çiçekle resmedildiğini sorgulamayı akıllarına getirmemiştir." Koloğlu'nun burada okul dışı çevreler ile *sergileri, konferansları, popüler tarih kitaplarını ve gazete yorumlarını* kastettiği düşünülebilir ki[9] okul dışı tarih öğretimi "*sergilerin gezilmesi, konferansa gitme, popüler tarih kitaplarını okuma ve gazete kupürlerini okula getirme*" gibi faaliyetleri de içine alacak şekilde genişletilebilir.

MEB'in 2019'da güncellenen *Sosyal Etkinlikler Yönetmeliği'nde*, "Eğitimin ve öğretimin daha etkili olması için; doğal, tarihsel ve kültürel mekânlar ile bilim merkezleri, sanat merkezleri, teknopark ve müzeler gibi okul dışı öğrenme ortamları ders programlarında yer alan kazanımlar doğrultusunda etkin olarak kullanılır." ifadesi yer almıştır. Üstelik MEB, aynı yıl *Okul Dışı Öğrenme Ortamları Kılavuzu*'nu yayımlamıştır; MEB tarafından resmî olarak bu ortamlar tek tek belirtilmiştir. Demek ki eğitime ilişkin önemli meselelerden biri de tarih dersinin okul dışı öğrenme ortamlarıyla daha iyi ilişkilendirilme işi üzerine daha ayrıntılı düşünmedir. Günümüzde bilgisayarın ve internetin sunduğu fırsatlar sayesinde okul dışında yapılması mümkün olan bazı etkinlikler sınıf içi faaliyete dönüşebilmektedir. Bununla birlikte okul dışı tanımı çerçevesinde otantik (gerçek) tarihsel çevreye gezi ve sözlü tarih gibi etkinliklerin yapılmasının önemi ortadadır. Bu yazıda tarih dersleri ve okul dışı uygulamaları; Batı'da, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde olmak üzere üç konu başlığı altında kronolojik biçimde incelenmiştir.

A. Batı'da Tarih Eğitimi ve Okul Dışı Öğretim Uygulamaları

Avrupa'daki okullarda klasik tarih metinlerine, öncelikle Latince ve Yunanca dillerini geliştirmek için bir okuma (kıraat) materyali olarak bakılmış, milliyetçilik akımının yükselmesiyle ve ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla bu metinlerden millî dille yazılmış tarih ders kitaplarına dayalı millî kimlik oluşturma çerçevesine varılmıştır. Fransız eğitimci Angela Medici'nin 1941'deki *Yeni Eğitim* adlı eserinde bahsettiği gibi Decroly yönteminin kullanıldığı Paris'teki bir ortaokulun tarih dersinde orta 3. sınıfların Galya Savaşları'yla ilgili Latince metin çevirileriyle alt sınıflara yardım etmesi, bu geleneğin sürdüğünü göstermesi bakımından şaşırtıcı değildir. Elbette 1940'lı yıllara gelindiğinde tarih derslerinin işlenmesine, bazı aktif etkinliklerin yanı sıra bir de müze gezisi eklenmişti[10].

Platoncu felsefeye, Cizvit eğitim sistemine (1530'lardan sonra) ve Klasik Herbartçı yaklaşıma (1835'ten sonra) göre tasarlanmış Avrupa eğitim sistemleri incelendiğinde, gerekçeleri ne kadar farklı olursa olsun, okul ile hayat arasında bir "Çin seddi" oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Mesela 16. yüzyılda Cizvitler, okul dışı dünyada "dinsizliğin ve düzensizliğin dolaştığını" ve yatılı okullarında öğrencilerin iradelerinin güçlendirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.[11]

8 Aslı Avcı Akçalı, "Sınıf Dışı Tarih Öğretimi", *Tarih Eğitimi Araştırmaları El Kitabı*, ed. İ. H. Demircioğlu - E. Demircioğlu, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2017, s. 29.

9 Orhan Koloğlu, "Gündemdeki Tarih: Tarih Sadece Seçilmişler İçin Değildir", *Tarih ve Toplum*, 205, 2001, s. 57-58.

10 Angela Medici, *Yeni Eğitim*, çev. Nihal Önol, Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 135-136.

11 Neval Akça - Bahri Ata, "Lise Tarih Derslerinde Otantik Etkinliklerin Uygulanması ve Sorunları", *Eğitimde Yeni Yönelimler-5: Öğrenmenin Doğası ve Değerlendirme*, İzmir Özel Tevfik Fikret Okulları, 18 Nisan 2009, s. 1-2.

Çek eğitimci Comenius'un *Büyük Didaktika (Didactica Magna)* adlı eserine göre Latin okulunda tarih, altı senelik öğrenimin bütün sınıflarına azar azar dağıtılarak öğretilmelidir. Ona göre tarih, daha ağır ve ciddi olan öteki derslere istek uyandıran bir "salça" niteliğindedir. Her sınıf için belli tarihsel olayların hikâyeler şeklinde anlatıldığı kitaplar hazırlanmalı ve ders, bu kitaplara göre okutulmalıdır. Onun geliştirdiği müfredat programı kitabî, okulda bir okuma dersi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[12] Kitapta geçen "gezinti" teriminin, insanlara mahsus faziletler deryasında zihnen olduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa'da gelişen Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılâbı gibi olaylar, Sümer Uygarlığından beri bir vakıa olan okulu ve okuldaki uygulamaları derin olmasa da etkilemiştir. Almanya'da ilk eğitim bilim doktorasını yapan Halil Fikret Kanad'a göre 18. yüzyılın ortalarına kadar Cizvit ilkokul programlarında anadili (Almanca), tarih, coğrafya ve matematik dersleri yer almamıştır.[13] Aslında bu okullarda kilisenin ve azizlerin tarihinin anlatıldığı ama yerel ve millî tarihe yer verilmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Graves'e göre ortaokul aşamasında bazı Yunan/Latin şairlerin ve tarihçilerin metinlerinden parçalar okutulmaktadır.

Fransız İlköğretim Akademisi müfettişi Edmond Blanguernon'a göre "Ders gezisi" (Les Classes-promenades), Fransa'da 1882'den beri ilköğretim yönetmeliklerinde yer almaktadır. Bu belgede "Çevre, okulun etrafındaki tabiat ve hayat, ... bitmez tükenmez bir okul müzesidir. Ders gezisi de öğrencileri bu canlı müzeye götürür," ifadesi vardır[14].

1904'te İngiliz tarih eğitimcisi H. L. Withers; Prusya, İsviçre ve Amerika ilkokul tarih programlarını genel itibariyle inceledikten sonra, tarihsel sitlere ve binalara geziler hakkıyla yapıldığında, bunun öğretmenin anlatımından ve öğrencinin metin okumasından daha çok etkili olabileceğini belirtmiştir.[15] İngiliz tarih eğitimcisi M. W. Keatinge'e göre tarih dersleri de, ilkokulda çocuğun aile tarihiyle başlatılmalıdır, ama coğrafya dersinde olduğu gibi hemen çocuğun yakın çevresinden İngiliz millî tarihine ve ilişkili Avrupa tarihine uzanmak gerekir. 1908'de Alman Oskar Jäger'in tarih öğretimi kitabı, Prusya okullarında tarih öğretiminde kullanılan yöntemler konusunda İngiliz öğretmenler için kullanışlı olabilir düşüncesiyle, H. J. Chaytor tarafından İngilizceye çevrilmiştir[16].

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, 1910 ve 1911 yıllarında Maarif Nezareti hesabına Avrupa ülkelerine yaptığı ilmî tetkik gezisi esnasında İngiltere'de 1889'da Dr. Cecil Reddie tarafından kurulmuş Abbotsholme Okulu'nda bir şato harabesinin resmini çizen çocuklara sorduğu "Resim dersi mi yapıyorsunuz?" sorusuna karşılık "Hayır, tarih dersi yapıyoruz," cevabını alınca yaşadığı şaşkınlığı, *Hayatım* adlı eserinde belirtmektedir[17]. Aykaç'a göre bu okul, Avrupa'da çağdaş kır

12 Anaokulunda tarihe hazırlık olmalı, diğer bir ifadeyle çocuğun yakın zamanda geçmiş bir olayı ve kişilerin bu olaya nasıl davrandığını çocukça dahi anlatması sağlanmalı; anadili okulunda Peygamberler Tarihi; 1. sınıfta İncil'den alınmış olaylar ve parçalar; 2. sınıfta tabiat tarihi; 3. sınıfta güzel sanatlar ve keşifler tarihi; 4. sınıfta hayırseverlik menkıbeleri ile ahlâk tarihi; 5. sınıfta çeşitli milletlerin dinî törenleri; 6. sınıfta genel tarih, yani çocuğun kendi vatanına ve büyük milletlere ait kısa yazılar ve hikâyeler.
Jan Amos Comenius, *Büyük Didaktika'ya (Didactica Magna)*, çev. Hasip A. Aytuna, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 269.

13 *Ignatius Loyola ve Cizvit Okullarının Eğitim Anlayışı*, ed. Bahri Ata, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2016, 121.

14 C. Savard, Çağdaş *Pedagojiden Seçmeler*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 176-177.

15 H. L. Withers, *The Teaching of History and Other Papers,* University Press, Manchester 1904, s. 194.

16 Oskar Jäger, *The Teaching of History*, çev. H. J. Chaytor - B. H. Blackwell, Oxford 1908, s. xi.

17 İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım,* yay. haz. Ali Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1998, s.128.

eğitim yurtlarının öncüsüdür[18]. O hâlde İngiltere'de bazı özel okullarda tarih dersi bağlamında bu türden yenilikçi bir uygulamanın daha o tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır.

1915'te Benjamin Dumville, İngiltere'de Eğitim Kurulu'nun (Board of Education) tarih öğretimiyle ilgili tavsiyeleri arasında yerel tarih (local history) vurgusunu hatırlatmıştır. Dumville, her çocuğun yaşadığı köyün, kasabanın ve ilçenin tarihini bilmesi gerektiğinin altını çizmektedir[19]. Dumville'e göre çocukların zihni gözlem için hazır olduğunda çocuklar eğitici geziye (an educational excursion) çıkarılmalıdır. Yerel tarih, geçmiş gelişimin temel yapılarının canlı gösterimini sağlayarak bir bütün hâlinde millî tarihi aydınlatıcı bir şekilde kullanılmalıdır. Dumville, Kenneth Vickers'in 1914'te bu konuda verdiği bildiriden alıntı da yapmaktadır. Yani geziler, sınıfta başlayan dersi tamamlayabilir; önceden hazırlanmadan ve yerleşik plan olmadan yapılan geziler faydasızdır. Yerel tarih, diğer derslerle (mesela anadili dersleri) ilişki içinde verilmelidir. Öğrenciler, ancak bu şekilde vatandaşlık, sorumluluk ve doğru ulusal gurur hissiyle yaşadıkları ülkenin önemli vatandaşları (citizens of no mean city) olduklarını kavrarlar[20].

Lucy Maynard Salmon (1853-1927) gibi Amerikalı tarihçiler, tarihsel keşif için öğrencilerine saha gezisi (field trip experience) yaptırmıştı[21]. Mesela 1905'te bir cumartesi sabahı posta işlerini ve bunun tarihini keşfetmeleri için öğrencilerini New York City Posta Ofisine götürmüştür[22]. Amerikalı tarih eğitimci Henry Johnson, 1915'te yazıp 1940'ta geliştirdiği eserinde, konuyu, "Geçmişi Gerçek Kılmak" (Making the Past Real) başlığı altında değerlendirmiştir[23]. Johnson'a göre okul gezisi (school excursion) kavramını geliştiren, Alman eğitimci Wilhelm Rein'dir ki coğrafya, fen bilgisi, tarih ve diğer derslere getirdiği gerçeklikten dolayı takdir edilir. Johnson'a göre Amerika'da bu etkinliğin ismi, sosyal bilgiler hareketinin ivme kazandırdığı saha gezisi (field trip) idi. Bazı saha gezileri, haftalarca çalışma ve gözlem gerektirir ve binlerce kilometre yolculuğu kapsar[24].

1933'te Amerikalı filozof John Dewey, "Neden İlerlemeci Okullar Olmalı?" adlı yazısında, ilerlemeci eğitim akımının yeni dersleri birbiriyle bağlantılı ve okul dışındaki hayatla ilişkilendirerek sunma, yeni psikoloji biliminin bireysel öğrenme ve bireysel farklılıklar hakkında keşfettiklerini sınıfta pratiğe koyma arzusunu göstermiştir[25].

İngiliz tarih eğitimci R. J. Unstead eserinde, ilkokul (Junior School) (4-11) 4 yıllık tarih ders takvimini verdikten sonra, yerel tarih (local tarih) başlığı açmıştır. Burada, öğretmen adaylarına, Molly Harrison'un *Okul Dışı Öğrenme (Learning out of School)* ve Islay Doncaster'in *Etrafımızdaki Tarihi Bulma (Finding the history around us)* kitaplarını önermiştir[26].

18 Kemal Aykaç, *Çağdaş Eğitim Akımları (Yabancı Ülkelerde)*, Mevsimsiz Yayınları, Ankara 2006, s. 74.

19 Benjamin Dumville, *Teaching its Nature and Varieties,* University Tutorial Press, London 1915, s. 400-401.

20 Dumville, *age.*, s. 402. Dikkat edilirse Prof. Vickers, "citizens of no mean city" ifadesiyle Luka İncil'indeki Aziz Pavlus'un sözüne atıf yapmaktadır.

21 Lucy Maynard Salmon, *History and the Texture of Modern Life Selected Essays*, ed. N. Adams - B. G. Smith, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2001, s. 13-14.

22 Chara Haeussler Bohan, *Go to the Sources, Lucy Maynard Salmon, and the Teaching of History,* Peter Lang, New York 2004, s. 98.

23 Henry Johnson, *Teaching of History in Elementary and Secondary Schools with Applications to Allied Studies*, The Macmillan Company, New York 1940, s. 163.

24 Johnson, *age.*, s. 166.

25 John Dewey, "Neden İlerlemeci Okullar Olmalı?", çev. Şahin Oruç, *Günümüzde Eğitim*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2014, s. 182.

26 R. J. Unstead, *Teaching History in the Junior School*, Adam and Charles Black, London 1965, s. 46-47.

İngiliz tarih eğitimcisi Dennis Gunning, 1978'de tarih derslerinin Bloom taksonomisine uygun beceriler gözetilecek şekilde yapılabileceğini anlattığı eserinde, müze nesnelerini konu etmiştir. Burada nesneler, çocuklarda yorumlama ve değerlendirme becerisini geliştirmek ve onlara gelişim fikrini öğretmek için, çocuklara örnek olarak verilmiştir.[27] Gunning'in kullandığı diğer bir ifade, "tarih saha çalışması (history field–work)" terimidir[28]. 19. yüzyılda değirmenlere ve işçi evlerine sınıfça yapılmış bir gezi örneğinden hareketle; gezi plan sürecinden, kavramlardan, kanıtlardan ve becerilerden söz ederek, öğrenciye verilebilecek uygulama ve değerlendirme işleriyle (tasks) konuyu somutlaştırmaya çalışmıştır.

Carol Anderson ve Ann Moore, tarih kaynaklarının yapısını ve türlerini tartıştıkları kitap bölümünde, bir araç olarak tarihsel çevre (the historic enviroment) üzerine odaklanmışlardır. İngiliz tarih öğretim programının hedefleri (attainment target) çerçevesinde tarihsel çevrede yapılacak bir dersten azami faydalanmanın yollarını göstermişlerdir. Kenilworth gibi bir şatonun ayakta olması, Orta Çağ dönemini öğretme konusunda İngiliz tarih öğretmenlerine oldukça yardımcı olmuştur.

Elbette saha gezileri, öncelikle tarih öğretmeni adaylarına, tarih öğrenimleri esnasında yaparak gösterilmelidir. Christine Hallas'ın yükseköğretimde tarih derslerinde saha gezilerinin nasıl yapılacağına dair çalışması, bu konuda öncülerden biridir[29]. Hallas, yükseköğrenimin sanayi/ticaretle ve mahallî çevreyle güçlü ilişkiler kurması ile İngiliz hükûmetinin 1985 tarihli raporuna atfen işe yerleştirme (work placements) kavramı çerçevesinde ele almıştır.

Okul dışı tarih öğretimine dayanak hazırlayan eski adlandırmaların yanında, Fransa'da "hafıza mekânları" (les lieux de mémoire) ve İngiltere'de "kültürel miras" (heritage) gibi yeni kavramlara da değinmek gerekir. Amerikan tarzı küreselleşmenin ve Avrupa Birliği'nin getirdiği yeni şartlar, Fransız tarihçi Pierre Nora gibi tarihçileri, Fransa'nın hafızasının nasıl oluşturulduğunu araştırmaya yönlendirmiştir[30]. Pierre Nora, 1984 ve 1993 arasında Jacques Le Goff gibi yüzden fazla Fransız akademisyenle, ulusal hafızanın hızla kaybolup gitmesini önlemek için hafıza mekânlarının sayıldığı projeyi, 5.000 sayfalık *Hafızalar Diyarı* (*Realms of Memory*) adıyla kitaplaştırmıştır. Buna göre Nora, hafıza mekânını şöyle tanımlamaktadır: "İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öğe hâline getirdiği maddi ya da fikrî düzeydeki her anlamlı birim."[31]. Onun hafıza mekânları düşüncesi; coğrafi yerleri, tarihsel kişilikleri, mimariyi, güzel sanatlar nesnelerini, anma programlarını, amblemleri ve sembolleri içermektedir. Nora, "İngilizlerin geleneği, bizim de hafızamız var"[32] demektedir. Görüldüğü gibi Nora'ya göre hafıza mekânları, sadece fiziki, elle tutulabilen, görünür bir nesne değildir[33]. Örneğin Ernest Lavisse'nin *Fransa Tarihi*'ni (27 cilt) hafıza mekânı hâline getiren şey, bilimsel pozitivizm ile aşırı vatan sevgisinin birbiri içine girmesidir[34].

Bütün bu gelişmelere ek olarak belirtmek gerekir ki UNESCO ve Avrupa Konseyi de 1940'lardan itibaren tarih eğitimi bağlamında bir ders aracı olarak müzeler, açık hava eğitimi ve dünya miras listesi gibi konularla zengin bir birikimin oluşmasını sağladılar.

27 Denis Gunning, "An Approach to History Field-Work", *The Teaching of History,* ed. C. Helm, London 1978, s. 47, 106.

28 Gunning, *age.*, s. 158.

29 Christine Hallas, "Learning from Experience: Field Trip and Work Placements", *History in Higher Education,* ed. A. Booth - P. Hyland, Blackwell, London 1996, s. 224-241.

30 Pierre Nora, *Hafıza Mekânları,* çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

31 Nora, *age.*, s. 171.

32 Nora, *age.*, s. 180.

33 Nora, *age.*, s. 171.

34 Nora *age.*, s. 64.

B. Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi ve Okul Dışı Öğretim Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemlerde medrese müfredatlarında tarih olmasa da o günlerden bugüne kalan tarih kitapları, bu topraklarda tarihe duyulan ilginin ve merakın göstergesidir. Mesela Ragıp Paşa (1762), Halet Efendi (1820), Şehit Ali Paşa (1715) ve Es'ad Efendi kütüphaneleri, bu tarih kitapları açısından oldukça zengindi[35]. İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılan on yedi eserin on birinin tarihle ilgili olması da ayrıca anlamlıdır.

Diğer yandan Şeyhoğlu Sadruddin Mustafa (D. 1340?), ilimleri zâhirî ve bâtınî ilimler diye tasnif ederek, tarihi, siyer ile birlikte tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî nitelikteki ilimler grubuna koymuştur[36]. Oysa Taşköprülüzâde'nin (D. 1495) *Mevzû'âtül-Ulûm* adlı eserine göre insana faydasına ve zararına göre ilimlerin tasnifinde şiir ve tarih, her iki durumda olmayan mübâh ilimlerdir, yani din bakımından öğrenilip öğrenilmemelerinde bir sakınca yoktur[37]. 16. yüzyılda yaşamış Nev'î de (D. 1533/1534) *Netâyicü'l-Fünûn* adlı eserinde tahsillerini gerekli ve faydalı gördüğü ilimlerin başında ilm-i tarihi yazmaktadır. İkincisi de ilm-i hey'ettir. Nev'î ye göre bunun nedeni, güzel eserlerden hareketle onların yaratıcısının varlığına ulaşmakla mümkündür. Tarih ilmi, âlemin başlangıcından ve insanoğlunun zuhurundan itibaren vuku bulan hadiselerle ilgilidir. Yeryüzündeki milletler ve her türlü yaratık yine bu ilimle bilinir[38].

Ahmed Refik Altınay, Âlimler ve San'atkârlar (H. 900-1200) adlı kitabında, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'ndeki (1716) tarih kitaplarının da vakfını caiz bulmayan Şeyhülislam Ebû İshak İsmâil Efendi'nin fetvasından yola çıkarak[39] Osmanlı medresesinin tarihe karşı olumsuz bir tavır içinde olduğunu iddia etmişti. İsmail E. Erünsal'ın ileri sürdüğü gibi esasen bu fetva, Sultan III. Ahmed döneminde tarih kitaplarının saray kütüphanesine kazandırılması için müsaderesine hukuki bir destek diye görülebilir[40].

Osmanlı klasik döneminde medrese vakfiyelerindeki "yaylâkiye" ve "bahâriye" tahsisatlarından, bahar mevsiminde mesire alanlarına gidildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde medreselerin üç aylarda (Recep, Şaban ve Ramazan) uyguladığı cerre çıkma usulünün, halkın sosyal hayat koşullarını daha yakından bilen medrese talebelerinin yetişmesini sağladığı ortadadır[41]. 1850'de Dârülmuallimîn-i Rüşdî'ye müdür olarak atanan Ahmet Cevdet Efendi, hazırladığı nizamnamede (1851) cerre çıkma usulünü, "dilencilik" diye nitelendirerek kaldırmıştı. İlginçtir ki buna karşın Dârülmuallîm-i Âliye'nin üç aylarda tatil olduğunu, 1908'de Dârülmuallîm-i Âliye'nin Fünun şubesinden mezun olan Ahmet Hilmi Kalaç'ın anılarından öğrenmekteyiz; öyle ki Ahmet Hilmi, aynı zamanda okuduğu Mülkiye Mektebi'ndeki derslerini bu şekilde takip edebildiğini belirtmektedir[42].

35 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu,* Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 399.

36 Fahri Unan, *Klâsik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı*, *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan*, ed. C. Öztürk - İ. Fındıkçı, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2011, s.1265.

37 Fahri Unan, *Taşköprülüzâde ve Mevzû'âtül-Ulûm'u*, *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan*, ed. C. Öztürk - İ. Fındıkçı, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2011, s.1285.

38 Fahri Unan, *Klasik Dönem*..., s. 1271.

39 Ahmed Refik Altınay, *Âlimler ve San'atkârlar*, yay. haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 270-271.

40 İsmail E. Erünsal, *age.*, s. 174-177.

41 Muallim Cevdet (İnançalp), *Mektep ve Medrese,* yay. haz. Erdoğan Erüz, Çınar Yayınları, İstanbul 1978.

42 Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım,* İstanbul 1960, s. 16.

Tanzimat döneminde açılan pek çok okulun ders çizelgesi incelendiğinde, tarih dersinin olduğu görülecektir[43]. Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisi sonrası, Fransızların da diplomatik notalarıyla Osmanlı Devleti, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanarak, Maarif Nezâreti'nin teşkilat yapısında ve okul derslerinde bir reform yapmıştır. Sıbyanlara, rüştiyelere, idadilere ve dârülmuallimînlere tarih dersleri konulmuş; esasen bu yapı, ufak tefek değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 128. maddesi, eski paralar ve antika eserler ile tarih-i tabiiye için birer müze kurulması direktifini içermektedir. Bu müzeler, Fransızlara benzer bir şekilde Maarif Nezâreti'ne bağlanmıştır ki bu yaklaşım, Cumhuriyet döneminde de 1971'e kadar sürdürülmüştür. Okulların ve müzelerin aynı kurum çatısı altında olması, eğitim meselesine bakışı yansıttığı için önemlidir.

Selim Sabit Efendi'nin *Rehnümâ-yı Muallimîn*'i (Öğretmenlere Kılavuz) (1870) ile ilkokul için yazdığı ve müsabakayı kazanan *Muhtasar Tarih-i Osmanî* (1875) adlı ders kitabı; tıpkı Orta Çağ Avrupası'ndaki gibi tarih dersinin bir okuma (kıraat) dersi şeklinde ele alındığını göstermektedir. 1890'larda İngiliz dilinde eğitim veren ilkokullar için hazırlanmış özel öğretim yöntemi kitaplarında; tarih derslerinde tahtanın, resimlerin, haritaların, dramanın ve rol oynamanın kullanılması önerilmekle birlikte, bu kitapların okul dışı ortamları içerecek bir bakış açısına sahip olmadığı görünmektedir[44].

Osmanlı döneminde ünlü şair Rıza Tevfik'in eşi Ayşe Sıdıka Hanım, Maarif Nezâreti'ne bir takrirle başvurmuş ve Dârülmuallimât ders programına *Fenn-i Terbiye ve Usûl-i Tedris* dersini koydurmuştur[45]. Bu dersin notlarını topladığı *Usûl-i Ta'lîm ve Terbiye* adlı kitaptan anlaşılacağı üzere, Ayşe Sıdıka Hanım'ın tarih ve coğrafya öğretiminde müzelerin önemini anladığı görülmektedir[46]. O, eğitimde gözlemin ve deneyin önemini söylerken, Avrupalıların hayvanat ve nebatat bahçeleri ve tarih-i tabii müzehaneleri için milyonlarca lira harcadığını vurgulamaktadır[47]. Esasen müzelerin Avrupalılar için bilimde, sanatta ve teknikte bir ilham yeri olduğunu ilk kavrayan Osmanlı aydınlarından biri de *Avrupa Risâlesi*'nin yazarı Mustafa Sâmi Efendi'dir[48].

Gezintiye çıkan okulla ilgili bilinen en eski arşiv vesikası 1890 tarihlidir. Osmanlı Arşivi'nde emekli bahriye binbaşısı ve riyaziyeci Mehmet Nadir Bey'in 1884'te kurmuş olduğu Numûne-i Terakki Mektebi'nin 4 Haziran 1890 tarihli böyle bir yazısı vardır. Belgenin konusu, okulun öğrencilerinin İstanbul'un mesire yerlerinden Beykoz'a bir gezintisinde (tenezzüh) kullanılacak vapurun kiralanmasıyla ilgilidir. Bu faaliyetin, diğer müslim özel mekteplerine de (örneğin Rehnüma-yı Füyuzat, Füyuzat-ı Hamidiye Mektebi gibi) model olduğu söylenebilir[49]. Gezi dilekçelerini inceleyen Güçtekin, "her sene geziye götürmenin âdet olması", "sünnet düğünü sonrası kuzu ziyafeti", "öğrencilerin isteği", "baharın gelmesi", "öğrencinin şevkini ve gayretini arttırma", "öğrencilerin Boğaziçi'ni vapurla gezme arzusu" gibi amaçlar taşıdığını belirtmektedir[50]. Bu uygulamalar, Osmanlı klasik döneminde medreselerin bahar mevsiminde gerçekleştirdiği mesire gezileri geleneğinin devamı gibi yorumlanabilir.

43 İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006, s. 36.

44 Bahri Ata, "Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 2, 2009, s. 387.

45 Emine Kocamanoğlu, "Eğitim Hakkında Görüşleri ve Ayşe Sıdıka Hanım", *Tarih ve Toplum*, S. 189, 1999, s. 52.

46 Ayşe Sıdıka, *Usul-u Talim ve Terbiye Dersleri*, Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul 1313 (1896), s. 72.

47 Ayşe Sıdıka, *age.*, s.87-88.

48 Mustafa Sâmi, *Avrupa Risâlesi*, haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayıncılık, Ankara 1996, s. 24-25.

49 Nuri Güçtekin, *Müslim Özel Mektepleri*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 337. Ayrıca bk. BOA DH.MKT 1728-106.

50 Güçtekin, *age.*, s. 338.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki yabancı ve gayrimüslim okullarının da Numûne-i Terakki Mektebi'nin bu gezisi gibi talepleri olmuştur. Nitekim Kadıköy Moda'daki Fransız Katolik Mektebi'nin 21 Haziran 1898'de İstanbul'da Adalar, 10 Haziran 1901'de Beykoz; 18 Ağustos 1901'de Tuzla, Beyoğlu; Alman Mektebi'nin 23 Mayıs 1901'de Çamlıca, 23 Haziran 1901'de Adalar, Kumkapı Ali Bey Yokuşu; Fransız Cizvit Mektebi'nin 23 Haziran 1901'de Samatya, 10 Haziran 1908'de Sulu Manastır ve Narlıkapı Ermeni Mektebi'nin Florya gezileri bunlara örnektir[51].

23 Haziran 1904'te Üsküdar Necm-i Terakki Mektebi'nin civardaki koruluğa gezi için yanlarında memurların (biri Maarif'ten, biri de Zaptiye'den) görevlendirilmesine dair yazışmalar, bugün ilginç belgelerden biridir[52]. 6 Ağustos 1910 tarihli Vesile-i Terakki Mektebi menfaatine düzenlenen gezi için kiralanan vapurun vergi ücreti ödemesi hakkındaki yazışmalar, bu türden gezintilerin okula yardım amacıyla olduğunu düşündürmektedir.[53] Yine benzer biçimde 11 Temmuz 1907'de Darülfeyz Kız Mektebi'nin eski nakışları ve resimlemeleri incelemek için Arkeoloji Müzesi'ni ziyaret etmeleri[54], âdeta 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitim amaçlı gezilerin (Mustafa Sâtı Bey'in ifadesiyle ziyaret-i ta'allümiyye) habercisi niteliğindedir. Bu döneme kadar en önemli ders aracı ders kitabı sayılırken, okullarda fizik ve kimya laboratuvarları açılmaya başlanmıştır. Tedris-i ayan ilkesi doğrultusunda, doğanın incelenmesine ve gözlemine önem verilmiştir[55]. 1900'den sonra idealist öğretmenler, çalıştıkları okullarda mektep müzelerini açmışlardır. Mesela Tarih-i Tabii öğretmeni Mustafa Sâtı Bey, Yanya İdadisi'nde böyle bir müze açmıştır.

1909- 1912 yılları arasında İstanbul'da Dârülmuallimîn'de müdür olan Mustafa Sâtı Bey, Osmanlı eğitim sistemine, öğretmenlerin ve müdürlerin kalitesinin yükseltilmesi konusunda yeni bir soluk getirmiştir. Bir müdür olarak Mustafa Sâtı Bey; İhsan Şerif (Saru), Muallim Cevdet (İnançalp), İhsan (Sungu) ve Harun Reşid (Kocacan) gibi öğretmen eğitimcilerini, öğretmen adayları için ilmî gezintiler düzenlemeye teşvik etmiştir. 1911 tarihli *Mektebli* dergisinin 21. sayısında Cevdet Nadir Bey'in refakatinde Darüttedrisat Mektebi'nin rüştiye kısmının öğrencileri ile öğretmenlerinin Bahriye Müzesi'ne ilmî incelemelerde bulunduğunun haberinin çıkması[56], Mustafa Sâtı Bey'in 7 Haziran 1910'da Nazır Emrullah Efendi'ye takdim ettiği *Müzeler Hakkında Lâyiha*'daki tavsiye kararlarına uygun görünmektedir[57].

Mustafa Sâtı Bey'in yakın dostu Tevfik Fikret de Robert Kolej'deki öğretmenliğinden esinlenerek *Tanin* gazetesinde "Yeni Mektep" tasarısını paylaşmıştı. Birbuçuk yıl süren Galatasaray Lisesi Müdürlüğünde öğrencilere çevre inceleme gezileri yaptırmış; İstanbul'daki müzeleri ve tarihsel eserleri tarih derslerinin bir nevi laboratuvarı hâline getirmişti[58].

1909'da kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni* üyeleri ve mecmuası, tarihçilik anlayışının gelişimine önemli katkılar yapmıştır. Bu çerçevede örneğin 4 Haziran 1911'de, tarih tetkik ve tarihsel eserleri toplamak için Hüdâvendigâr (Bursa) Şubesi'nin kurulması gündeme gelmiştir. Üyelerin-

51 BOA, D.A., Y. PRK ZB. 38.50.

52 BOA MF. MKT 787, 42.

53 BOA BEO, 3789/284142.

54 Güçtekin, *age.*, s. 336.

55 Savaş Karagöz, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Eğitim Sistemine Yönelik Metinler", *Türk Eğitim Tarihi*, ed. M. Kılınç - S. Keçeci Kurt, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2019, s. 370.

56 Güçtekin, *age.*, s. 336.

57 Uğur Ünal - Togay Seçkin Birbudak, *Mustafa Sâtı Bey ve Eğitime Dair Lâyihaları Osmanlıca-Türkçe*, Murat Kitabevi, Ankara 2010, s.75.

58 Cahit Kaycar, "Eğitimci Tevfik Fikret", *Ölümünün 100. Yılı Anısına Eğitimci Tevfik Fikret*, Galatasaraylılar Birliği, Ankara 2015, s.164.

den İhtifalci Mehmet Ziya'nın düzenlediği anma törenleri de Osmanlı resmî törenlerine yeni bir boyut kazandırmıştır.

İstanbul Dârülmuallîmin'ine bağlı Tatbikat Mektebi'nin 2. sınıfında başlayan tarih derslerinde Tarih-i Umumi başlığı altında "İstanbul surları, Ayasofya Cami-i Şerifi, Dikilitaş ve müzedeki âsâr-ı atîka dolayısıyla telkinat..." gibi konularla çevreye dayalı bir tarih öğretimi ve 3. sınıf müfredatında da Askerî Müze'nin ve Topkapı Sarayı'nın ziyaret edilmesi tavsiye edilmiştir[59].

Tatbikat Mektebi müdürü İhsan Sungu'nun *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*'nda yayımladığı "Ziyaret Üzerine Ders: Silah Müzesi" adlı ders örneği, gezi sonrası sınıfta yapılabilecek soru sorma metoduna, diğer bir deyişle isticvabî usule bir örnektir[60]. Öğretmen-öğrenci diyalogları sayesinde zırh, miğfer, topuz, gürz, kalkan, kös gibi savaşta kullanılmış araç gereçlerin adları öğretilmiştir. Tiryaki Hasan Paşa'nın çakısından hareketle, onun kahramanlığı ve vatan sevgisi işlenmiştir. Bu derste; şehitlik, vatan ve bayrak sevgisi, sebatlı olma gibi değerlere de vurgu yapılmıştır.

Manastır Dârülmuallîmin müdürü Ethem Nejat, "Gezinti" adlı yazısında, "excursion" ifadesini "fennî gezinti" şeklinde çevirdiğini belirtmiştir[61]. Gezintilerin fikir eğitimindeki önemini, dört başlık altında değerlendirmiştir. Ethem Nejat'e göre fennî gezintilerin ilk önemini kavrayanlardan biri Jules Verne'dir. Ethem Nejat, 1909 ve 1910 yıllarında Alasonya İdadi müdürü iken Yunanistan ile Osmanlılar arasında harbe sahne olmuş bu ovaların ve tepelerin Malumat-ı Medeniye ve Tarih dersleri açısından taşıdığı önemini keşfedip buralara fennî geziler yaptırmıştır. Talebeler, askerlerden kalan düğme gibi hatıraları, mektep müzesinde toplamışlardır. Bu fennî gezintiler esnasında Ayasofya Camii ile aynı zamanlara ait olup mabed amacıyla kullanılmış tarihsel mağara keşfetmişlerdir. Ethem Nejat, bir başka yazısında gezi yapmanın önemni vurgulamak için "Tarih bize gösteriyor ki Türkler, hiçbir vakit oturan bir millet değildir. ... Ecdat gezici, ahfad oturucu..."[62] sözlerine yer vermiştir.

Üsküp Dârülmuallimîni rüştiyesinin müdürü Sabri Cemil, "Gezinti Dersleri" adlı yazısında, "gezinti" yerine özellikle "gezinti dersleri" ifadesini kullandığını belirtmiştir. Diğer yandan "cevelan" ve "mektep tenezzühleri" terimlerini de kullanmıştır. Ona göre okulun sadece pencereleri değil, kapıları da hayata açılmalıdır. Gezintinin nasıl yapılabileceğiyle ilgili bilinen ilk ayrıntılı kılavuzla, bu yazıda karşılaşmaktayız. Sabri Cemil, gezinti yeri olarak Üsküp ile civarındaki kaleyi, tarihsel yapıları ve Kosova Muharebesi alanını sıralamıştır. Ayrıca Sabri Cemil, öğretmenlere yılan ısırmalarına karşı ilk yardım ipuçları da vermiştir[63].

İstanbul Dârülmuallîmini hocalarından Harun Reşid Kocacan, *Talebe Defteri* adlı dergiye, "Mektep Gezintileri" ile ilgili bir yazı yazmıştır[64]. Bu yazıda, Cenevre'de şahit olduğu bir sınıfın kır gezisine ilişkin gözlemlerini paylaşmıştır. İsviçreli öğretmen, bu türden geziler resmî programlarda olduğu için öğrencilerini güzel havalarda haftada iki defa böyle gezilere çıkardıklarını söylemiştir. Harun Reşid'in bir başka yazısı, Darüşşafaka 3. sınıf öğrencilerinin Napoli ve Pompei şehirlerine gezisi hakkındadır[65]. Harun Reşid, "Usulü Tedris; Mektep Gezintileri" adlı diğer

59 Fuat Baymur, *Tarih Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1949, s. 18.

60 İhsan Sungu, "Ziyaret Üzerine Ders: Silah Müzesi", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, C 1/S. 4, 1910, 143-152.

61 Mehmet Salih Erkek, *Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat (1887-1921)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 214; Ethem Nejat, "Mektep ve Terbiye Bahisleri: Gezinti", *Sırat-ı Müstakim*, C 6/S. 138, 1911, s. 124.

62 Erkek, *age.*, s. 217.

63 Sabri Cemil (Yalkut), "Gezinti Dersleri", *Yeni Mekteb*, 5, 1327 (1911), s. 129-131.

64 Harun Reşid (Kocacan), "Mektep Gezintileri", *Talebe Defteri*, 8, 1913, s. 122-123.

65 Harun Reşid (Kocacan), "İstikbalde Bir Mektep Gezintisi", *Talebe Defteri*, 16, 1914, s. 23-25.

bir yazısında ise meseleye daha çok tabiat bilgisi eğitiminden yaklaşmakta ve mektep gezintisi için öğretmen hazırlığının altını çizmiştir[66].

Mustafa Kemal'in daha 1913'te Sofya'da askerî ateşemiliter iken Plevne Meydan Muharebesi'nin vuku bulduğu yerde tarihsel savaşların geçtiği mekânları etkili kullanma konusunda istekli olduğu anlaşılmaktadır. Harp Akademisi'nde aldığı tarihi savaşlar dersinin bunda etkisi olsa gerektir. Bir gazetecinin kendisiyle yaptığı röportajda Şakir Zümre şunları söylemektedir[67]:

> Temmuz ayındaydık, zannederim. Sofya rüştiyesinde tahsil gören bir grup talebe, Plevne Meydan Muharebesi'nin cereyan ettiği sahayı ziyarete gidecekti. Bu saha, mükemmel bir müze hâline sokulmuştu. Mustafa Kemal, bu ziyaret haberini duyunca derhâl harekete geçti. Sobranya'nın (Bulgaristan) Türk ve Bulgar mebuslarını tahrik ederek Plevne Meydan Muharebesi'nin yapıldığı yere götürmeye muvaffak oldu.

Gezintilerle ilgili bu yazılar, önemli bir birikime yol açmış ve 1913 tarihli Muvakkat Tedrisat-ı İptidaiye Kanuni Muvakkati'ne yansımış; ilkokullar için salı günü öğleden sonra, fennî gezintilere ayrılmıştır. Ancak salı günleri öğretmenlerin bu gezintileri yapmak yerine çocukları okuldan erken bırakıp kahvehaneye gitmeleri, özellikle annlerinin tepkisini çekmiştir.[68] Bu uygulama, erken Cumhuriyet döneminde devam ettirilmiş, ancak 1929 İlkmektep Talimatnamesi'nin 16. maddesine göre bu türden faaliyetler için pazartesi öğleden sonraki zaman ayrılmıştır.

1914'te İstanbul Dârülmuallîmini tarih hocası İhsan Şerif Saru, *Müze-yi Hümâyûnda Bir Ders* adlı ders örneğini yayımladı[69]. Bu ders örneği, müze ziyareti öncesi öğretmen adaylarına verilen kısa bir nutuk havasındadır. İhsan Şerif, Enderun-u Hümayunda küçük bir öğrenci olduğu sıralarda hafta sonu izni için eve gidip gelirken yanından geçtiği eski Aya İrini Kilisesi binasındaki Askerî Müze'nin ve etrafındaki lahitlerin, sfenks heykellerin onda yarattığı etkiden söz etmektedir. Ona göre *Müze-yi Hümayun;* aciz, tembel, bencil, hain insanların tersine yalnız vazife aşkıyla dolu olan Osman Hamdi'nin eseridir. Osman Hamdi'nin açığa çıkardığı İskender Lahdi, tek başına çok kıymetlidir. İhsan Şerif, öğretmenlik mesleğinde tıpkı Osman Hamdi'nin vazife aşkına benzer bir aşkla vatan evlatlarının yetiştirilmesini öğretmen adaylarına salık vermektedir.

Ethem Nejat, 1915'te yazdığı *Terbiye-i İptidaiye Islahatı* adlı eserinde, ilkokullarda fennî, terbiyevî gezintilerin ve yürüyüşlerin öneminin altını çizmektedir. Ethem Nejat'a göre, öncelikle vilayetlerde kurulacak dârülmuallîmlerde muallim adaylarına seyahat ve gezinti yapabilmelerini temin için gerekli şartlar hazırlanmalıdır[70]. Ebul Muhsin Kemal (Geyangil), 1915'te yazdığı "Mektep Oyun ve Gezintileri" adlı yazıda[71], gezintiye, çocukların beden eğitimi açısından yaklaşmaktadır. Bir diğer örnek coğrafyacı Dr. Erich Obst, Coğrafya Darülmesaisi'ni kurarak, öğrencileri ile coğrafi araştırma gezileri düzenlemesidir.[72] Hemen ekleyelim ki Birinci Dünya Savaşı sırasında Darülfünun'da görev yapan yaklaşık 20 Alman profesörden bazıları, İstanbul ve çevresinde bireysel ya da grup olarak gezip, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının ortaya çıkarılmasına da yardımcı oldular.

66 Harun Reşid (Kocacan), "Usulü Tedris; Mektep Gezintileri", *Tedrisat Mecmuası,* 23, 1329 (1914), s. 183-187.

67 Hüsameddin Polat, "Atatürk, İnkılâblarını Sofyada Ataşemiliterken Tasarlamış Bulunuyordu. (Şakir Zümre'ye Ait Anılar)", *Cumhuriyet,* (1949, 10 Kasım), s. 4.

68 Erkek, *age.*, s. 219-220.

69 İhsan Şerif Saru, "Müze-yi Hümâyûnda Bir Ders", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası,* C 4/S. 24, 1330 (1914), s. 143-152.

70 Ethem Nejat, *Terbiye-i İptidaiye Islahatı (İlköğretimin İyileştirilmesi)*, yay. haz. Dr. Niyazi Altunya, Ankara 2021, s. 58.

71 Ebul Muhsin Kemal (Geyangil), "Mektep Oyun ve Gezintileri", *Tedrisat Mecmuası,* C 5/S. 28, 1331 (1915), s. 6-7.

72 Emre Dölen, "İstanbul Darülfünunu'nda ve Üniversitesi'nde Yabancı Öğretim Elemanları", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961),* Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2007, s. 99-100.

Birinci Dünya Savaşı sonrası işgal altındaki İstanbul Dârülmuallîmini öğrencilerinden sanatçı Malik Aksel, okul hocalarının "açık hava derslerine" heves ettiklerini belirtmektedir. Bu çerçevede hocası Muallim Cevdet'in (İnançalp) Ayvansaray'da Kazasker İvaz Efendi Camii'ne, Blaherne Sarayı'na, Anemas zindanlarına ve tünellerine yaptırdığı geziyi, detaylı biçimde anlatmaktadır[73]. Muallim Cevdet'in, tarihsel yapıların kitabelerini not ettirdiği bilinmektedir[74]. Fuat Baymur da Muallim Cevdet'in Yedikule Zindanları'nı tarih tetkik gezisine hem onun öğrencisi olarak hem de öğretmen olarak birkaç defa katıldığını, her seferinde aynı heyecanı duyduğunu belirtmiştir[75]. Muallim Cevdet'in 1919'da *Tedrisat Mecmuası*'nda yayımlanan "İlmî Ziyaretlerin Milli Terbiyemizdeki Yeri" adlı yazısı, onun on yıllık gezi rehberliği tecrübesini yansıttığı için ayrıca önemlidir. Burada Muallim Cevdet, "ilmî ve tarihî gezintiler" terimini kullanmaktadır. "Eser başında düşünmek" tabiri, Muallim Cevdet'in konuyla ne kadar ilgilendiğini göstermektedir[76]. O, yazısında, Dârülmuallimîn öğrencilerini gezdirdiği yerlerin bir listesini de vermektedir. Muallim Cevdet'e göre özellikle Evkâf Müzesi'ndeki (şimdiki adı Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) eserleri gören öğretmen adayları, vatana daha fazla bir minnetle bağlanmaktadır. Bu ziyaretler, okuldaki dersleri ilişkilendirmeye bir zemin teşkil etmektedir. Söz konusu yazıdan, Muallim Cevdet'in bu gezintileri, Osmanlı döneminde yazılan klasik eserlerden yaptığı seçmelerle desteklediği anlaşılmaktadır. Muallim Cevdet, bu gezintilerin ilkokul öğretmen adaylarında İstanbul sevgisini, araştırma zevkini ve karşılaştırma becerilerini (mukayese etme iktidarı) yavaş yavaş geliştirdiğini düşünmüştür[77].

Osmanlı döneminde özel ve azınlık okullarındaki iyi uygulamalar, karar vericilerin ve uygulama içindekilerin dikkatini çekmiş, söz konusu kişiler bu uygulamaların resmî okullarda da yaygınlaşması için çaba harcamışlardır. Özellikle İkinci Meşrutiyet'ten sonra Avrupa'ya pedagoji öğrenimine gönderilen gençler (Halil Fikret Kanad, Faik Sabri Duran, İbrahim Alaeddin Gövsa, Mustafa Rahmi Balaban vb.) eserleriyle okul iklimini bu bağlamda değiştirmeye, "kitabî okul"un hâkimiyetini yıkmaya başlamışlardır.

C. Türkiye Cumhuriyeti'nde Tarih Eğitimi ve Okul Dışı Öğretim Uygulamaları

Bilindiği üzere Cumhuriyet Türkiyesi; İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasi ve pedagojik birikimi Cumhuriyet rejiminin özüne uygun bir şekle getirerek ve buna güncel, çağdaş uygulamaları ekleyerek devam ettirmiştir. 1925'te Hamit Zübeyr Koşay, kaleme aldığı *Mektep Haricinde Terbiye ve Tedris* adlı eserde, halk eğitimine ilişkin bir program taslağı çizmektedir[78]. Bu eserde "mektep harici" kavramı, halk eğitimine işaret etmektedir. Benzer bir durum, eğitimci Ethem Nejat'ın (1915) eğitim görüşlerinde de vardır[79].

Dönemin ünlü eğitimcisi ve bürokratı Mehmet Emin Erişirgil'in *Bildiklerim* adlı hatıratında bahsettiği üzere, kurul üyesi Avni Başman'ın "İtalyanların yaptığı yeni ilkokul programını örnek alalım."[80] önerisiyle bir ayda yapılan 1926 İlkokul Müfredat Programı'nda ilk üç sınıfa konan

73 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 307-309.

74 Hasan Işık, "Muallim Cevdet'in Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Derslerinde Yerel Tarih Uygulamaları", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, C 9/S. 1, 2020, s. 189.

75 Fuat Baymur, *Tarih Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1964, s. 83.

76 Muallim Cevdet (İnançalp), "İlmî Ziyaretlerin Millî Terbiyemizdeki Yeri", *Tedrisat Mecmuası*, C 45/S. 2, 1919, s. 109.

77 Muallim Cevdet (İnançalp), "İlmî Ziyaretlerin...", s. 110-111.

78 Savaş Karagöz, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Eğitim Sistemine Yönelik Metinler", *Türk Eğitim Tarihi*, ed. M. Kılınç - S. Keçeci Kurt, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2019, s. 381.

79 Mustafa Ergün, *II. Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 103.

80 M. Emin Erişirgil, *Bildiklerim*, yay. haz. M. Bülent Varlık, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay, Ankara 2010, s. 47.

hayat bilgisi dersi, yeni bir pedagojik anlayışın habercisi niteliğindedir. Bu dersle, öğrencilerin "tetkik ve müşahede kabiliyetlerinin arttırılması için" bahçe, tarla, pazar yeri, esnaf dükkânları, fabrika, değirmen vb. yerlere götürülmelerine dikkat edilmesi istenmiştir[81].

Muallim Abdülkadir Ungan günlüğe dayalı anılarında, İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde (İstanbul Dârülmuallîminin yeni adı) öğrenciyken 29 Kasım 1926 Pazartesi günü öğleden sonra tabiat muallimi Harun Reşid Kocacan'ın Yerebatan'a, Âsâr-ı Atîka Müzesi'ne ve Çinili Köşk'e gezi yaptırdığını; 15 Şubat 1927'de tarih muallimi İhsan Şerif Saru'nun Topkapı Sarayı'nı gezdirdiğini; 10 Mart 1927'de ses yankısı tecrübesi için Harun Reşid Kocacan'ın onları Süleymaniye Camii'ne götürdüğünü belirtmiştir[82]. Bu öğretmen eğitimcilerinin İkinci Meşrutiyet döneminde başlattıkları güzel ve iyi uygulamaları Cumhuriyet döneminde de devam ettirdikleri anlaşılmıştır.

Kurul üyesi İhsan Sungu, Milli Talim ve Terbiye Heyeti neşriyatı *Terbiye* dergisinin 1. sayısında yayımladığı "Terbiyevî Gezintiler" adlı yazısında, 1926 ilkokul programına uygun şekilde geziler sayesinde çocukların hayatın içine nasıl dâhil edilebileceğine dair kuramsal bilgiler vermiştir[83]. Bu ilkokul programı, Sadrettin Celal Antel'in 1927 yılında yazdığı *Maarif Layihası*'nda şikâyet ettiği gibi "Türkiye'de okul ile hayat arasındaki Çin Seddi'ni" kaldırmaya yönelik radikal bir reformdur.

Bakanlık merkez bürokratlarından Faik Reşit Unat yine *Terbiye* dergisinde "mektep gezintileri" ile ilgili üç yazı[84] yazmıştır. 1930'larda Faik Reşit Unat'ın talim siciline okul müdürünün yazdığı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla öğrencilerine bir öğretim yılında Etnografya ve Hisar müzelerine iki tarih gezisi ile Meteoroloji Enstitüsü'ne, Bentderesi'ne ve Eymir Gölü'ne üç coğrafya inceleme gezisi yaptırmıştır[85].

1928'de yayımlanan *Maarif Vekâleti Mektep Müzesi Rehberi*'ne göre müzede, tarih dersleri için haritalardan, modellerden ve levhalardan oluşan dolaplar vardı. Derslerde gazetelerden, kitaplardan ve müzelerden yararlanılması gerektiği vurgulanıyordu[86].

1928'de Aksaray orta mektebi müdürü olarak Hasan Hüsnü (Savaşçın) Bey, okulun öğretmenleri ve öğrencileri ile birlikte Aksaray'da Hasan Dağı'na yaptığı on günlük bilimsel geziyi, "Hasan Dağı'nda İlmî Cevelan" adıyla yayımlamıştır[87].

1930'lu yıllarda Galatasaray Lisesi tarih öğretmeni Halit Sarıkaya, 25 kişilik izci grubuyla Balkan ülkeleri gezisi yapmış, Tuna Nehri boyunca Osmanlı serhat şehirleri hakkında bilgiler vermiştir. 1931'de Pertevniyal Lisesi'nde öğrenim gören Fehmi Yavuz, tarih öğretmeni Reşat Ekrem Koçu'nun onları sık sık müzeye dönüştürülen saraylara götürdüğünü, müze personeliyle iyi bir ilişkisinin olduğu ve tarihsel mekânda çok detaylı açıklamalar yaptığını yazmıştır[88].

81 Eray Alaca ve Tercan Yıldırım, *Hayat Bilgisi Öğretim Programları 1926'dan Günümüze,* Nobel Yayıncılık, Ankara 2022, s. 28.

82 Abdülkadir Ungan, *Zavallı Bir Kuşun Feryadı,* yay. haz. Koray Özalp, Kripto Basım Yayım, Ankara 2018, s. 140.

83 İhsan Sungu, "Terbiyevî Gezintiler", *Terbiye,* S. 1, 1927, 3-8.

84 Faik Reşit (Unat) "Mektep Gezintileri", *Terbiye,* S. 4, 1927, 364-368; Faik Reşit Unat, "Mektep Gezintileri" *Terbiye,* S. 5, 1927, 42-48; Faik Reşit (Unat), "Köy Çocukları İçin Tedkik Gezileri Planı", *Terbiye,* S. 9, 1928, 84-85.

85 Bahri Ata, "Tarihçi Faik Reşit Unat'ın Milli Eğitim ve Tarih Eğitimine Katkıları", *Türk Yurdu,* 260, 2009, s. 98.

86 Betül Batır, "Türkiye'de Mektep Müzesi'nin Açılışı ve Sergilenen Eşyaların Listesi", *Erdem,* 75, 2018, 14-15. Bakanlık merkez teşkilatı binasındaki Mektepler Müzesi, 23 Aralık 1947'deki yangında tahrip oldu. Bir süre müdür ve memur kadrosu muhafaza edildi.

87 Nevzat Topal, *Aksaray Tarihi Üzerine İncelemeler: Hasan Dağı'nda İlmî Cevelan,* Kömen Yayınları, Konya 2009.

88 Bahri Ata, "Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)", *Türk Tarih Eğitimcileri Dergisi,* C 1/S. 1, 2012, s. 80.

1932'de açılan Halkevlerinin Tarih Kolu, Dil ve Edebiyat Şubesi'nde, daha sonra "Tarih ve Müze Şubesi" içinde faal rol alan ortaokul ve lise öğretmenleri, okullarının bulunduğu yakın çevreye büyük hizmet etmişlerdir. Manisa'da öğretmenlik yapan Mustafa Çağatay Uluçay, onlardan biridir. Uluçay, bilgisini ve görgüsünü arttırdığı iki yıllık bir İngiltere tecrübesi sonrası yazdığı ilkokul tarih ders kitaplarında, öğrenciler için yazdığı iş sorularıyla çevre incelemeleriyle tarih ders içeriğini örtüştürmeye çalışmıştır[89]. Diğer bir örnek İstanbul'daki Halkevi Kurslar Şubesi, öğretmen ve öğrenciler için İstanbul'da tarihsel eserleri tetkik gezileri düzenlemiş ve bu faaliyetini gazete haberi olarak yayımlatmıştır[90].

1932'de Fransızlar, Eğitim Bakanlığının ismindeki "L'instruction" kelimesini atarken, onun yerine 'Education' kelimesini koymuşlardı. Türkiye Cumhuriyeti de 10 Haziran 1935'te 2773 sayılı kanun ile Maarif Vekâleti yerine T.C. Kültür Bakanlığı adını kullanmaya başlamış, ancak bu uygulama, 22 Eylül 1941'de 4113 sayılı kanun ile son bulmuştur. İşte bu yıllarda, Kültür Bakanlığı (diğer bir ifadeyle Maarif Vekâleti), *Antikiteler ve Tarih Eserlerinden Derslerde Nasıl İstifade Edileceği Hakkında Andıç* adıyla öğretmenlere yönelik bir genelge yayımlamıştır. Söz konusu genelgede, gezinin planlanmasıyla ve süreciyle ilgili çok hayati ipuçları verilmiştir.

İşte böyle bir ortamda 1933'te İstanbul Erkek Lisesi (Eski Numûne-i Terakki Mektebi) son sınıf öğrencisi Âli Saim (1913-1963), İstanbul ve Eski Eserleri adlı[91] kitabı yazarak, sanat tarihi kariyerine başlamıştır[92]. 1934'de "Ülgen" soyadını alan Âli Saim, Güzel Sanatlar Akademisi'ni tamamlayarak Yüksek Mimar olmuş, Vakıflar Genel Müdürlüğünün öncülüğünde restorasyon çalışmalarıyla ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Türk sanat tarihine ilişkin verdiği derslerle önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Erzurum Lisesi'nin tarih öğretmeni Abdürrahim Şerif Beygu, öğrencilerine verdiği ödevlerle pek çok akademisyenin (Fahrettin Kırzıoğlu, Rıfkı Salim Burçak, Şerafettin Turan, Haluk Karamağaralı, Zeki Başar gibi) yetişmesini sağlamıştır. Bu liseden 1934 yılı mezunu ve Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü Eski Başkanı Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu, onun hakkında şöyle yazıyor[93]:

> Erzurum Lisesi Tarihi'ni de yazan Abdürrahim Şerif Beygu sıra ile her sınıfı yanına alıp götürerek, Erzurum İç Kale, Çifte Minareler ve Ulu Camii başta olmak üzere ünlü camileri ve kümbetleri ayrı ayrı tanıtırdı. Erzurumlu olmayan talebelere de kendi memleketlerindeki benzer tarihsel eserleri tanımalarını öğütler, hatta isteklilere yaz tatillerinde bu uğurda hususi vazifeler verirdi.

1930'lu yılların sonunda Ankara'da Gazi Lisesi'nin orta kısmında öğrenim gören Erdal İnönü, tarih öğretmeni Enver Behnan Şapolyo'nun Kurtuluş Savaşı konusunun işlendiği günlerde kendisinden İnönü Savaşları'yla ilgili bir ödev istediğini söylemiştir[94]. Şapolyo, Kâzım Özalp'in kızının Büyük Taarruz ödevini örnek göstererek, Erdal İnönü'nün ödevini, kaynak kişiyle, yani babası İsmet İnönü'yle konuşarak yapmadığı için beğenmemiştir. Bu örnekten hareketle bugün sözlü tarih diye adlandırılan buna benzer bir uygulamanın Şapolyo gibi öğretmenler tarafından

89 Bahri Ata, "Bir Çankırılı Tarihçi: Mustafa Çağatay Uluçay ve Tarih Eğitimine Katkıları", *Çankırı Araştırmaları Dergisi,* S. 2, 2007, s. 37.

90 "Tarihî Eserleri Tetkik", *Vakit, 22* Temmuz 1933, s. 3.

91 Âli Saim (Ülgen), *İstanbul ve Eski Eserleri*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul 1933.

92 "İstanbul ve Eski Eserleri", *Son Posta,* 6 Mayıs 1933, s. 4. Not: Bu gazete haberini benimle paylaşan Prof. Dr. Özbay Güven'e teşekkür ederim.

93 M. Halis Özsoy, *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi,* Erzurum Lisesi Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 200.

94 Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler 2,* Yorum Kitapları, İstanbul 1998, s.10-11.

işe koşulduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan 1936 ilkokul programında günümüzde okul dışı eğitim diye adlandırılan uygulamalara başka kavramlarla ve kelimelerle atıf yapıldığı görülmüştür. 1936 ve 1948 ilkokul programlarında, okul müzelerinin kurulması özellikle tavsiye edilmiştir.

Gazi Eğitim Enstitüsü öğretmenlerinden Fuat Baymur, 1941'de ilk basımını yaptığı ve hocası İhsan Şerif Saru'ya ithaf ettiği *Tarih Öğretimi* adlı kitabının 5. baskısında, ilkokulda tarih derslerinde faydalanılacak araçlara, "çevrede bulunan eserler" ile başlamıştır. Kitapta, ilkokul programında konuya ilişkin tavsiyeler sıralanmış, öğretmenin aynı zamanda "yakın yurt araştırmacısı" olması gerektiği vurgulanmıştır[95]. Kitaba göre çevrede bulunan tarih eserlerinin incelenmesi için birinci çare, ders gezintisi veya seyahati, diğeri de öğrencilere inceleme ve gözlem ödevi vermektir. Baymur, Viyana'da ortaokul 2. sınıf öğrencilerinin yaptığı ve kendisinin de katıldığı Liechtenstein Şatosu (Burg Liechtenstein) ve yakınlarındaki *amfitiyatro*ya yönelik bir ders gezintisini örnek vermiştir[96]. Baymur, yakın hadiseleri bizzat yaşamış ve bilhassa bu hadiselerin kahramanı olmuş kimselerin hatıralarını çocuklara dinletmenin önemini de belirtmiştir. Baymur'a göre köylerimizdeki Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmış kahramanlar, ziyaret edilmeli ya da okula davet edilmelidir[97]. Baymur, bu konuyu, ders gezintisi konusu kadar örneklendirerek ele almamamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde görev yapan ve Anadolu faunası tarihi konusunda uzman zoolog Prof. Curt Kosswig ve botanikçi Alfred Heilborn, asistan ve öğrencileriyle birlikte Kayseri'ye, Ürgüp'e, Aksaray'a ve Konya'ya tetkik gezisi yapmışlardır[98]. Bu gezilerin diğer fakültelere ve özellikle tarih bölümüne örnek olduğu düşünülebilir.

1943'te İkinci Maarif Şûrası sırasında tarih öğretimi üzerine yapılan tartışmalarda söz alan Gazi pedagoji muallimi ve psikolog Ziya Talat (Çağıl), somut düşünme aşamasındaki çocuklara yönelik tarih öğretiminde müzelerin ve antik eşyaların kullanılmasının önemini bir kez daha gündeme getirmiştir[99]. 1943-1944 öğretim yılı için liseler ve ortaokullar ile meslek okulları tarih öğretmenlerince ve okul idarelerince göz önünde bulundurulması gereken hususlar arasında talebeye mahallî tarihi öğretmenin önemi ifade edilmiştir. Buna göre "Talebe, kendi çevresindeki eski tarih ve sanat eserlerinden başlayarak, gerçek tarih fikrini ve zevkini elde edebilmelidir" denmiştir.[100]

1945-1946 öğretim yılı için ilkokulda tarih öğretimi hakkında verilen direktifler arasında çevrede mevcut başlıca tarihsel eserler (heykeller, anıtlar, tarihsel yapılar, surlar, kaleler, harabeler vb.) gezdirilerek, öğrencilere bu eserlerin tarihsel manasının ve değerinin tanıtılması istenmiştir. Böylece öğrencilerin hayatla tarih arasındaki sürekli münasebeti anlamalarının sağlanması amaçlanmıştır[101]. 1949 Ortaokul Programı'nın 12. 13. ve 14. maddelerindeki açıklamalarla, yakındaki tarihsel olaydan veya eserden ve yaşamış tarihsel şahsiyetten hareket etmenin, tarihsel eserlerin ve anıtların korunmasının önemi gösterilmiştir. Aynı açıklamalar, 1958 İlkokul Programı'nın 18. ve 19. maddelerinde de ifade edilmiştir.

95 Baymur, *age.*, s. 46-50.

96 Baymur, *age.*, s. 77-80.

97 Baymur, *age.*, s. 84.

98 DAB, CA, 30-10-0-0-199-361-10, 24.07.1941 tarihli nüsha.

99 Bahri Ata, "Atatürk, Tarih Öğretimi ve Müzeler", *Türk Yurdu,* S. 160, 2000, s. 85-90.

100 MEB, *Tebliğler Dergisi,* 13 Eylül 1943, C 6/S. 241, s. 33.

101 MEB, *Tebliğler Dergisi,* C 8, 17 Eylül 1945, s. 280-281.

Öğretim programlarının yakın çevreye ve tarihsel eserlere ilişkin açıklamaları, bu türden öğretmen kılavuz kitaplarının da sayıca ve kalitece artmasına yol açmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

- *Çevresinde Gezi ile İzmir Tarihi* (Mustafa Rahmi Balaban)
- *İnceleme Gezileri* (A. Fuat Olgaç)
- *Avrupa'da Okul Gezileri ve Çevre İncelemeleri* (çeviri)
- *Çevre Kaynaklarından Nasıl Faydalanırız? Yakın Yurt ve Çevremiz* (Mehmet İşler),
- *Okul Çevresinin İncelenmesi ve İşlenmesi* (A. R. Kütel),
- *Tarih Öğretimi-Çevre İncelemeleri* (Çağatay Uluçay)

1950'li yıllarda bazı öğretmenler, gezi planlarını dönemin dergilerinde paylaştılar. 1955'te sosyal bilgiler öğretmeni Zeliha Aysel'in, Ayasulug ve Efes şehirlerine ilkokul 2. sınıf öğrencileriyle yaptığı tarih inceleme gezisi buna örnektir[102]. Yazının başlıkları şöyledir: İnceleme gezisinin takip edeceği yol, inceleme gezisine hazırlık, inceleme, ödevin ve gezinin değerlendirilmesi. 1968'de Eğitim Enstitüleri Eğitim Bölümü Öğretim programına seçmeli ders olarak "Ders Dışı Etkinlikler" dersi konmuş, bu ders 1982'ye kadar lisans programında yerini korumuştur[103]. Burada ders dışı etkinlikler; toplantılar, sporlar, yayınlar, müzik çalışmaları, temsiller, geziler ve öğrenci örgütü çalışmaları diye sınıflandırılmıştır[104].

Yüzbaşıoğlu'nun 1976'da Savard'dan çevirdiği Çağdaş Pedagojiden Seçmeler adlı kitabının "Yakın Çevre Tarihi ve Coğrafyası" bölümünde sunulanlar, okul ortamında etkisini hissettirmeye başlamıştır[105]. Bu kitabın bölüm yazarı, 1970'li yıllarda ilkokulda duvarda illerimizle ilçelerimizi gösteren haritayı ve ilkokul öğretmeninin ilimizin (Kocaeli) tarihiyle ilgili verdiği ödevi il halk kütüphanesindeki ansiklopedilerin yardımıyla yaptığını iyi hatırlamaktadır. 1930'larda lisede öğretmenlik yapmış Abdürrahim Şerif Beygu'nun ders işleyişi göz önüne getirildiğinde, öğretim programlarının tavsiye niteliğindeki çoğu açıklamasının ders ortamına yansımasının, öğretmenin tercihine bağlı olduğu açıktır.

Bir diğer eser olan Paykoç'un, 1991'de Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Tarih Lisans Tamamlama Programı için hazırladığı *Tarih Öğretimi* kitabında konu; "Nesneler ve Modeller", "Çevresel Kaynaklar", "Geziler", "Tarih Sergileri", "Sözlü Tarih" gibi başlıklar altında incelenmiştir[106]. Bilen ise *Plandan Uygulamaya Öğretim* adlı genel öğretim yöntemi kitabında konuyu "Sınıf Dışı Öğretme Teknikleri" bölümünde konuyu "Gözlem", "Gezi", "Sergi", "Proje Tekniği", "Ev Ödevi Tekniği", "Görüşme", "Ekip Öğretimi" gibi başlıklar altında işlemiştir[107]. Özellikle rahmetli Mürüvvet Bilen'in konuya giriş yaptığı ilk cümlede "okul dışı etkinlikler" ifadesini kullandığı dikkat çekicidir.[108] Hemen sonrasında 1998'deki "Okul Dışı Tarih Öğretimi" makalesinde, Safran ve Ata da "okul dışı" teriminin kullanımının daha uygun olduğu görüşüne varmışlardır.

102 Zeliha Aysel, "Tarih İnceleme Gezisi", *Tedrisat Mecmuası*, S. 36, 1955, s.305-307.

103 Cavit Binbaşıoğlu, *Okulda Ders Dışı Etkinlikler*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 2000, s. 7.

104 Binbaşıoğlu, *age.*, s. 9.

105 Savard, *age.*, s. 220-223.

106 Fersun Paykoç, *Tarih Öğretimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1991, s. 107-109.

107 Mürüvvet Bilen, *Plandan Uygulamaya Öğretim*, Aydan Web Tesisleri, Ankara 1996, s. 166-188.

108 Bilen, *age.*, s. 166.

Okul dışı tarih öğretimi, yurtiçindeki ve yurtdışındaki alan bilgisindeki ve eğitimbilim alanındaki gelişmeleri takip eden alan eğitimcilerinin bir kavramı olarak yukarıda açıklanmaya çalışılan tarihsel gelişim sonucunda ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Joel Spring'in de *Pedagojinin Küreselleşmesi* adlı kitabında işaret ettiği gibi 20. yüzyılın başında devletler, "öteki" korkusuyla eğitim alanındaki yenilikleri çok yakından takip etmiş ve kendi okullarında bu yenilikleri uygulamaya geçmişlerdir.[109] Diğer yandan Spring, kitabının sonuna doğru, eğitimi millî güvenlik meselesi sayan devlet anlayışına karşı insanın topyekûn mutluluğunu amaçlayan alternatif eğitimsel model geliştirmenin önemine işaret etmiştir[110]. Ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin dikkat çektiği gibi, Osmanlı'dan beri Herodian bir bakış açısına sahip Türkler de diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da aynı pratiklikle hareket etmişlerdir[111].

Çağdaş ülkeler, eğitim alanında birbirinde yaşanan gelişmeleri çok yakından takip etmişlerdir. Mesela "okul gezisi" kavramını, Alman Prof. Wilhelm Rein ortaya atmıştır. Ancak Fransızlar "ders gezisi"; İngilizler "yerel tarih"; Amerikalılar "saha gezisi" gibi kavramları genelde tercih etmiştir. Osmanlı bürokratları ve aydınları da sözü geçen ülkelerdeki eğitim alanındaki gelişmeleri ve yenilikleri çok yakından takip etmişlerdir. Osmanlı Devleti döneminde öğrencilerin okul dışına çıkarılması, pedagoji eserlerinde aşağıdaki kavramlarla ifade edilmiştir:

Tablo 1: Osmanlı Devleti Döneminde Okul Dışı Öğretim İçin Kullanılan İfadeler

İfade	Yazar	Yıl
Ziyaret-i ta'allümiyye	Mustafa Sâtı Bey	1910
Ziyaret	İhsan (Sungu)	1910
Fennî gezinti	Ethem Nejat	1911
Gezinti dersleri	Sabri Cemil (Yalkut)	1911
Mektep gezintileri	Harun Reşit (Kocacan)	1913
Mektep gezintisi	Harun Reşit (Kocacan)	1914
Terbiyevî gezinti	Ethem Nejat	1915
İlmî ziyaret	Muallim Cevdet (İnançalp)	1919
İlmî ve tarihsel gezinti	Muallim Cevdet (İnançalp)	1919

Cumhuriyet Türkiyesi'nde öğrencilerin okul dışına çıkarılması da pedagoji eserlerinde aşağıdaki kavramlarla ifade edilmiştir:

Tablo 2: Cumhuriyet Döneminde Okul Dışı Öğretim İçin Kullanılan İfadeler

İfade	Yazar /Metin	Yıl
Mektep harici (Halk Eğitimi)	Hâmit Zübeyr (Koşay)	1925
Terbiyevî gezintiler	İhsan (Sungu)	1927
Mektep gezintileri	Faik Reşit (Unat)	1927
Tetkik gezileri	Faik Reşit (Unat)	1928
İlmî cevelan	Hasan Hüsnü (Savaşçın)	1928
Ders gezintisi	Fuat Baymur	1941
Tarih inceleme gezisi	Zeliha Aysel	1950
Çevre incelemeleri	Mustafa Çağatay Uluçay	1954

109 Joel Spring, *Pedagogies of Globalization: The Rise of the Educational Security State*, Lawrence Erlbaum Associates, Inc, New Jersey 2006 s.26.

110 Spring, *age.*, s. 253-254.

111 Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s.186-193.

İnceleme gezileri	Fuat Olgaç	1965
Yakın Çevre Tarihi	Nejat Yüzbaşıoğulları (çev.)	1976
Ders Dışı Etkinlikler	Eğitim Bölümü Öğretim Programı	1968
Sınıf dışı (okul dışı) öğretme teknikleri	Mürüvvet Bilen	1996
Okul dışı tarih öğretimi	Safran ve Ata	1998

Yukarıda görüldüğü gibi Türkiye'de kullanılan kavramların, aydınların bildiği yabancı dili yansıttı söylenebilir. Fransızcaya hâkim olanlar Fransız literatürü, Almanca bilenler Alman literatürü, İngilizcesi olanlar İngiliz literatüründeki karşılığını kullanmışlardır. Diğer yandan Batı'da ve Türkiye'de tarih dersleri; kaynak dilleri öğrenme aracı (Latince ve Arapça gibi) bir okuma dersi olarak kitabî okulda yer edinmiş, sınıfta bazen harita olmadan öğretmenin anlattığı güzel fıkralarla ve anekdotlarla geçmişte yapılan zihni bir gezinti görünümünde başlamıştır. Pedagoji alanında yaşanan değişimlerden ve akımlardan tarih dersi de nasibini almıştır. Fen bilimleri dersine paralel bir şekilde, somut düşünme aşamasındaki çocuklar için müzelerin ve tarih mekânlarının tarihin laboratuvarı hâline getirilmesi amacı ortaya konmuştur.

Her iki tabloda da hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında bugün okul dışı tarih öğretiminin temel unsurlarından sayılan tarihsel çevreyi etkin kullanma biraz görünmekteyken, sözlü tarihin daha basit formları kabul edilebilecek kaynak kişilerle görüşme gibi uygulamalar hem pedagoji eserlerinde hem de öğretim programında sınırlı şekilde yer almıştır.

Türkiye'deki gibi diğer ülkelerde de öğretim programlarının felsefesinin, mantığının ve getirdiği yeni uygulamaların yeri ve önemi büyüktür. Eğitim tarihi okumalarından ve kısmen tecrübelerimizden gördüğümüz kadarıyla öğretim programlarında yapılan yenilikler, bütün sistemde öyle ya da böyle etkisini hissettirmiştir. Mesela yukarıda gösterildiği gibi öğretim programlarının yakın yurt, yakın çevre gibi unsurlara vurgu yapması, eğitim bilimcilerin bu konuda çalışmasına ve öğretmenlere kılavuzluk yapacak kitaplar hazırlamasına ve böylece eğitim literatürünün zenginleşmesine hizmet etmiştir.

İnceleme ve araştırma amacıyla Avrupa ülkelerindeki iddialı okullarda yapılan gözlemlerde sanki bu uygulamalar o ülkenin diğer okullarında da yapılıyormuş gibi anlatımlar oldukça yanıltıcıdır. Zira güzel ve örnek uygulamaların tabana yayılması zamanla olmaktadır. Yaptığı iş üzerine yansıtıcı düşünen bir öğretmen, nerede olursa olsun küçük dokunuşlarla öğrencilerini çok iyi yetiştirebilmektedir. Erzurum Lisesi'nin tarih öğretmeni Abdürrahim Şerif Beygu, işte böyle öğretmenlerden biridir. Beygu gibi öğretmenlerin öğrencisi olmak bir şanstır.

Maalesef güncellenen *Sosyal Etkinlikler Yönetmelikleri* gibi resmî metinlerde "Gezilerden dolayı yapılamayan dersler, takip eden derslerde yoğunlaştırılmış olarak tamamlanır," tarzında "kitabî okul" anlayışını taşıyan ifadeler, Sabri Cemil'in vurguladığı gibi, gezintinin bir ders olduğunun hâlâ tam manasıyla anlaşılmadığını göstermektedir.

Teşekkür Notu: Bu yazının gelişmesine verdiği fikirlerle katkıda bulunan Prof. Dr. Özbay Güven'e ve son okumayı yapan Doç. Dr. Fatih Kılıç ile İbrahim Ünver'e teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynaklar

Akça, Neval - Ata, Bahri, "Lise Tarih Derslerinde Otantik Etkinliklerin Uygulanması ve Sorunları", *Eğitimde Yeni Yönelimler-5: Öğrenmenin Doğası ve Değerlendirme*, İzmir Özel Tevfik Fikret Okulları, 18 Nisan 2009.

Aksel, Malik, *İstanbul'un Ortası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Alaca, Eray - Yıldırım, Tercan, *Hayat Bilgisi Öğretim Programları 1926'dan Günümüze*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2022.

Âli Saim (Ülgen), *İstanbul ve Eski Eserleri*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul 1933.

Altınay, Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, yay. haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

Anderson, Carol - Moore, Ann, "Making History Happen Outside the Classroom", *Teaching History*, ed. H. Bourdillon, Routledge, London 1994, s. 196-207.

Ata, Bahri, "Atatürk, Tarih Öğretimi ve Müzeler", *Türk Yurdu*, S. 160, 2000, s. 85-90.

Ata, Bahri, "Bir Çankırılı Tarihçi: Mustafa Çağatay Uluçay ve Tarih Eğitimine Katkıları", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2007, s. 35-42.

Ata, Bahri, "Çanakkale Savaşlarını Nasıl Öğreteceğiz?", *Türk Yurdu*, S. 164, 2001, s. 23-29.

Ata, Bahri, "Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretiminde Müzeler", *Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretimi*, ed. A. Şimşek - S. Kaymakcı, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2015, s. 171-187.

Ata, Bahri, "Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)", *Türk Tarih Eğitimcileri Dergisi*, C 1/S. 1, 2012, s. 73-98.

Ata, Bahri, "Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 2, 2009, s. 377-392.

Ata, Bahri, "Tarihçi Faik Reşit Unat'ın Milli Eğitim ve Tarih Eğitimine Katkıları", *Türk Yurdu*, 260, 2009), 94-101.

Ata, Bahri, *Müzeler ve Tarihî Mekânlarla Tarih Öğretimi: Tarih Öğretmenlerinin "Müze Eğitimi'ne İlişkin Görüşleri"*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.

Avcı Akçalı, Aslı, "Sınıf Dışı Tarih Öğretimi", *Tarih Eğitimi Araştırmaları El Kitabı*, ed. İ. H. Demircioğlu - E. Demircioğlu, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2017, s. 29-52.

Aykaç, Kemal, *Çağdaş Eğitim Akımları (Yabancı Ülkelerde)*, Mevsimsiz Yayınları, Ankara 2006.

Aysel, Zeliha, "Tarih İnceleme Gezisi", *Tedrisat Mecmuası*, S. 36, 1955, s. 305-307.

Ayşe Sıdıka, *Usul-u Talim ve Terbiye Dersleri*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1313 (1896).

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Hayatım*, yay. haz. Ali Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1998.

Batır, Betül, "Türkiye'de Mektep Müzesi'nin Açılışı ve Sergilenen Eşyaların Listesi", *Erdem*, S. 75, 2018, s. 5-34.

Bilen, Mürüvvet, *Plandan Uygulamaya Öğretim*, Aydan Web Tesisleri, Ankara 1996.

Binbaşıoğlu, Cavit, *Okulda Ders Dışı Etkinlikler,* Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.

Bohan, Chara Haeussler, *Go to the Sources: Lucy Maynard Salmon and the Teaching of History,* Peter Lang, New York 2004.

Comenius, Jan Amos, *Büyük Didaktika'ya (Didactica Magna)*, çev. Hasip A. Aytuna, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.

Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA, D.A., Y. PRK ZB. 38.50), (BOA DH.MKT 1728-106), BOA MF. MKT 787, 42), (BOA BEO, 3789/284142). (BCA, 30-10-0-0-199-361)

Dewey, John, "Neden İlerlemeci Okullar Olmalı?", çev. Şahin Oruç, *Günümüzde Eğitim*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2014, s.179-187.

Dölen, Emre, "İstanbul Darülfünunu'nda ve Üniversitesi'nde Yabancı Öğretim Elemanları", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961),* Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2007, s. 89-162.

Dumville, Benjamin, *Teaching: Its Nature and Varieties,* University Tutorial Press, London 1915.

Ergün, Mustafa, *II. Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),* Ocak Yayınları, Ankara 1996.

Erişirgil, M. Emin, *Bildiklerim,* yay. haz. M. Bülent Varlık, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay, Ankara 2010.

Erkek, Mehmet Salih, *Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat (1887-1921),* Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu,* Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

Ethem Nejat, "Gece Gezintileri", *Yeni Fikir,* C 3/S. 20, 1914.

Ethem Nejat, "Mektep ve Terbiye Bahisleri: Gezinti", *Sırat-ı Müstakim,* C 6/S. 138, 1911. s. 123-125.

Ethem Nejat, *Terbiye-i İptidaiye Islahatı (İlköğretimin İyileştirilmesi),* yay. haz. Dr. Niyazi Altunya, Ankara 2021.

Faik Reşit (Unat), "Köy Çocukları İçin Tedkik Gezileri Planı", *Terbiye*, S. 9, 1928, s. 84-85.

Faik Reşit (Unat), "Mektep Gezintileri", *Terbiye*, S. 4, 1927, s. 364-368.

Faik Reşit (Unat), "Mektep Gezintileri", *Terbiye*, S. 5, 1927, s. 42-48.

Gunning, Denis, "An Approach to History Field-Work", *The Teaching of History,* ed. C. Helm, London 1978.

Güçtekin, Nuri, *Müslim Özel Mektepleri,* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Hallas, Christine, "Learning from Experience: Field Trip and Work Placements", *History in Higher Education,* ed. A. Booth - P. Hyland, Blackwell, 1996, s. 224-241.

Harun Reşid (Kocacan), "İstikbalde Bir Mektep Gezintisi", *Talebe Defteri,* S. 16, 1914, s. 261-264.

Harun Reşid (Kocacan), "Mektep Gezintileri", *Talebe Defteri,* S. 8, 1913, s. 122-123.

Harun Reşid (Kocacan), "Usulü Tedris; Mektep Gezileri", *Tedrisat Mecmuası,* S. 23, 1329 (1914), s. 183-187.

Ignatius Loyola ve Cizvit Okullarının Eğitim Anlayışı, ed. Bahri Ata, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2016.

Işık, Hasan, "Muallim Cevdet'in Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Derslerinde Yerel Tarih Uygulamaları", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi,* C 9/S. 1, 2020, 189-208.

İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler 2,* Yorum Kitapları, İstanbul 1998.

Jäger, Oskar, *The Teaching of History*, çev. H. J. Chaytor, B. H. Blackwell, Oxford 1908.

Johnson, Henry, *Teaching of History in Elementary and Secondary Schools with Applications to Allied Studies*, The Macmillan Company, New York 1940.

Kalaç, Ahmet Hilmi, *Kendi Kitabım,* Yeni Matbaa, İstanbul 1960.

Kanad, Halil, Fikret *Terbiye ve Tedris Tarihi,* Birinci Cilt, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Karagöz, Savaş, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Eğitim Sistemine Yönelik Metinler", *Türk Eğitim Tarihi*, ed. M. Kılınç - S. Keçeci Kurt, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2019, 347-390.

Kavcar, Cahit, "Eğitimci Tevfik Fikret", *Ölümünün 100. Yılı Anısına Eğitimci Tevfik Fikret*, Galatasaraylılar Birliği, Ankara 2015, s. 161-167.

Kocamanoğlu, Emine, "Eğitim Hakkında Görüşleri ve Ayşe Sıdıka Hanım", *Tarih ve Toplum,* S. 189, 1999, s. 51-55.

Koloğlu, Orhan, "Gündemdeki Tarih: Tarih Sadece Seçilmişler İçin Değildir", *Tarih ve Toplum,* S. 205, 2001, s. 57-58.

MEB, *Tebliğler Dergisi,* 13 Eylül 1943, C 6/S. 241, s. 33.

MEB, *Tebliğler Dergisi,* 17 Eylül 1945, C 8, s. 280-281.

Medici, Angela, *Yeni Eğitim,* çev. Nihal Önol, Varlık Yayınları, İstanbul 1972.

Muallim Cevdet (İnançalp), "İlmî Ziyaretlerin Millî Terbiyemizdeki Yeri", *Tedrisat Mecmuası,* C 45/S. 2, 1919, s. 108-111.

Muallim Cevdet (İnançalp), *Mektep ve Medrese*, haz. E. Erüz, Çınar Yayınları, İstanbul 1978.

Mustafa Sâmi, *Avrupa Risâlesi*, haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayıncılık, Ankara 1996.

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları,* çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Özsoy, M. Halis, *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi,* Erzurum Lisesi Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Paykoç, Fersun, *Tarih Öğretimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1991.

Polat, Hüsameddin, (1949, 10 Kasım), "Atatürk, İnkılâblarını Sofyada Ataşemiliterken Tasarlamış Bulunuyordu. (Şakir Zümre'ye ait anılar)", *Cumhuriyet*, s. 4.

Saatçı-Ata, Meltem Begüm, "Sâtı Bey'in Dârülmuallimîn Müdürlüğüne Atanması ve Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. M. Mehdi İlhan Anısına tarihe Adanan Bir Ömür,* ed. M. Doğan - K. Çolak, Berikan Yayınevi, Ankara 2022, s. 203-228.

Sabri Cemil (Yalkut), "Gezinti Dersleri", *Yeni Mekteb*, S. 5, 1327 (1911), s. 129-131.

Safran, Mustafa - Ata, Bahri, "Okul Dışı Tarih Öğretimi", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C 18/S. 1, 1998, s. 87-94.

Salmon, Lucy Maynard, *History and the Texture of Modern Life Selected Essays*, ed. N. Adams - B. G. Smith, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2001.

Saru, İhsan Şerif, "Müze-yi Hümâyûnda Bir Ders", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, C 4/S. 24, 1330, (1914), 143- 152.

Savard, C., *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 176-177.

Son Posta, (1933, 6 Mayıs), *İstanbul ve Eski Eserleri,* s. 4.

Spring, Joel, *Pedagogies of Globalization: The Rise of the Educational Security State*, Lawrence Erlbaum Associates Inc, New Jersey 2006.

Sungu, İhsan, "Terbiyevî Gezintiler", *Terbiye,* 1, 1927, s. 3-8.

Sungu, İhsan, "Ziyaret Üzerine Ders: Silah Müzesi", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası Ders Numüneleri,* C 1/S. 4, 1910, s. 143-152.

Topal, Nevzat, *Aksaray Tarihi Üzerine İncelemeler: Hasan Dağı'nda İlmî Cevelan*, Kömen Yayınları, Konya 2009.

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor,* çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.

Türkmen, Sıdıka Fulya, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri,* Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Unan, Fahri, "Klâsik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan*, ed. C. Öztürk - İ. Fındıkçı, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2011, s. 1257-1276.

Unan, Fahri, "Taşköprülüzâde ve Mevzû'âtül-Ulûm'u", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan*, ed. C. Öztürk - İ. Fındıkçı, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2011, s. 1277-1295.

Ungan, Abdülkadir, *Zavallı Bir Kuşun Feryadı,* yay. haz. Koray Özalp, Kripto Basım Yayım, Ankara 2018.

Unstead, R. J., *Teaching History in the Junior School*, Adam and Charles Black, London 1965, s. 46-47.

Ünal, Uğur - Birbudak, Togay Seçkin, *Mustafa Sâtı Bey ve Eğitime Dair Lâyihaları: Osmanlıca-Türkçe,* Murat Kitabevi, Ankara 2010.

Vakit, (1933, 22 Temmuz), *Tarihî Eserleri Tetkik,* s. 3.